

Tomislav Raukar, HRVATSKO SREDNJOVJEKOVLJE,
 prostor, ljudi, ideje *

Knjiga prof. dr. Tomislava Raukara HRVATSKO SREDNJOVJEKOVLJE, prostor, ljudi, ideje, obuhvaća 620 stranica. Šest poglavlja podijeljeno je na teme i podteme. Poglavlje A. UVOD ima tri teme: Razlog za sintezu, Baština i budućnost, Dvojbe sinteze (str. 3-16), poglavlje B. RAZNORODNOSTI I SPAJANJA ima devet tema: Osnovica povijesti, Od kneževine do kraljevstva, Prema europskom obzoru, Suton samostalnosti, Stoljeća sazrijevanja, Vrhunac srednjovjekovlja, Od zastoja do ugroženosti, Slom srednjovjekovne države, Sinteza prostora (str. 19-115), poglavlje C. DRUŠTVENE I GOSPODARSKE RAZINE ima 11 tema: Srednjovjekovno društvo, Narodnosno stvaranje, Društvena područja, Gospodarske djelatnosti, Demografska gibanja, Prostor crkve, Društvena zajednica, Oblici društvenog okupljanja, Moć posjedovanja i moć vladanja, Sustav znakova, Pojedinaac i zajednica (str. 133-249), poglavlje D. UTJECAJ, KOMUNIKACIJE, SREDIŠTA, ima 7 tema: Društva i komunikacije, "Rubna područja" povijesti, Kršćanstvo i pismenost, Stvaralaštvo oblika, Duhovnost srednjovjekovlja, Nosioci veza, Integrativna područja (str. 255-392), poglavlje E. DOBA SAZRIJEVANJA I DOBA ZASTOJA ima 4 teme: Gibanja srednjovjekovlja, Strukture i promjene, Uspon i zastoj stvaralaštva, Političke ideje i pokušaj otpora (str. 397-493), a poglavlje F. PREMA SREDNJOVJEKOVLJU ima 2 teme: O srednjovjekovnom vremenu, Baština srednjovjekovlja (str. 397-493). Sve su teme obrađene u brojnim podtemama (natuknicama). Summary, Zusammenfassung (str. 525-529), Kratice, Vrela, Literatura (str. 535-542), Popis slikovnih priloga, Popis priloga u boji (str. 591-595).

Postavljajući hrvatsku srednjovjekovnu povijest u njezin društveni obzor u procese rasta i zastoja, širenja i stezanja, autor utvrđuje periodizaciju koja iskazuje slijed i promjene tih procesa te hrvatsku povijest dijeli u tri razdoblja: u rani, razvijeni i kasni srednji vijek. Rani srednji vijek je duga epoha oblikovanja hrvatskoga društvenog prostora što se približno proteže do kraja XI. st., a to se razdoblje poklapa i s vladavinom dinastije Trpimirovića, ali u središtu pozornosti su društvena djelovanja dinastičke vlasti.

U završnoj etapi ranoga srednjeg vijeka počinju se naslućivati prve pojave nove epohe društvenog razvoja. Od druge polovine XI. st. i Hrvatsku dodiruju valovi onih procesa koji su stoljeće ranije preobražavali europski prostor. Na jadranskoj obali i u njezinu neposrednom zaleđu stvaraju se nova zemljišna vlastelinstva (samostan sv. Ivana u Biogradu, samostan sv. Petra u Selu) širi se mreža selskih naselja, nagoviješta demografski rast. Istodobno se u Slavoniji utemeljuje zagrebačka biskupija i stvara osnovica buduće urbanizacije.

Nagli sveopći društveni rast, sve brži nakon tisućite godine glavni je kriterij idućega razdoblja. Hrvatska ulazi u razvijeni srednji vijek. Na istočnoj obali Jadrana počinju sazrijevati komunalna društva od istarskih gradova do Dubrovnika i Kotora, na kontinentalnom području pojavljuju se prve dinastičke obitelji vlastele (Hrvatska), stvara se mreža gradskih naselja (Slavo-

* Referat o knjizi održan 3. XII. 1997. na predstavljanju u "Školskoj knjizi" u Zagrebu.

nija), a u brdskom središtu između Međurječja i jadranske obale razvija se specifično društveno ustrojstvo srednjovjekovne Bosne, ali kada je društveni razvoj dosegao vrhunac, pojavljuju se potkraj XIV. st. prvi znakovi zastoja i krize. Hrvatsko društvo ulazi u kasni srednji vijek, u doba razgradnje, tegoba i razaranja.

U poglavlju: RAZNORODNOSTI I SPAJANJA, ocrtan je prostorno-politički razvoj hrvatskih zemalja. Slijed političkih, dinastičkih promjena, vanjski je okvir i podloga objašnjavanja fundamentalne podloge: stvaranje prostora hrvatske povijesti u dinamičkom luku od postanka do ugroženosti.

Za razliku od historiografije koja postavlja pitanje jesu li ili nisu Trpimirovići vladali nad dalmatinskim gradovima, Raukar smatra nužnim postaviti i obrnuto pitanje: Kakvo je bilo djelovanje na društveni razvoj gradova? On odgovara da su prožimanje gradova i hrvatskoga zaleđa na istočnome Jadranu bilo uzajamno i da je "romansko-hrvatska dvojezičnost, predromaničko graditeljstvo i skulptura, samostanski skriptoriji, latinistička osnovica pismenosti i rast glagoljaštva, crkvene jurisdikcije, ljudske veze, dragocjene pojave, jednako važne a katkad možda i važnije od jednostavne političke vlasti". U svima njima odražava se rano hrvatsko srednjovjekovlje, u sve njih su ugrađeni postojanje i napor Trpimirovića.

Uključiti Hrvatsku u društveni razvoj mediteranskoga jadranskoga prostora značilo je prije svega premostiti bedem između romanskih gradova pod bizantskom vlašću i slavenskoga svijeta u hrvatskome zaleđu. Trpimir je bio prvi hrvatski vladar koji je u sredini IX. st. to pokušao. Bio je prvi hrvatski vladar koji se uspješno uključio u razrješavanje geopolitičkoga okruženja hrvatske kneževine i u proces prevladavanja stoljetne razdvojenosti.

Autor opširno i odlično obrazlaže prilike u vrijeme kneza Branimira. Uklanjanjem Zdeslava oslabio je bizantski pritisak na Hrvatsku, a nove su mogućnosti otvorene smirivanjem crkvenih odnosa između Carigrada i Rima. Hrvatska se mogla usmjeriti prema Zapadu i napustiti političko i crkveno zračenje Istoka. Gibajući se između Bizanta i Franačke, Branimir je zaobišao dalmatinski bedem, a oslanjajući se na Rim i papu Ivana VIII., postigao potvrdu svoje vlasti. Papin blagoslov kneževine vlasti nad njegovom "zemaljskom kneževinom" značio je priznavanje državne nezavisnosti. Da je Branimirova usmjerenost prema papinstvu za ranosrednjovjekovnu Hrvatsku bila najprobitačnija, potvrdit će se dva stoljeća kasnije. Naime, najistaknutiji hrvatski kraljevi XI. stoljeća Petar Krešimir IV. i Zvonimir, slijede političke smjernice koje je 879. godine odabrao knez Branimir.

O odličnom metodičkom postupku profesora Raukara neka posluži ovaj primjer. U historiografiji se mnogo raspravljalo, pa i u najnovije vrijeme, o prostornom širenju Tomislavove vlasti. Autor je dao pregled gledišta o opsegu Tomislavove vlasti. Njegovu vlast nad dalmatinskim gradovima prihvaćaju Šišić, Lučić, Foretić, a Mandićevo i Koščakovo gledište nemaju uporište u vrelima. N. Budak prihvaća Tomislavovu "upravu nad Dalmacijom, što nipošto ne znači da su gradovi ušli u sastav Hrvatske". Vlast Tomislava nad Dalmacijom poriču Ferluga, N. Klaić, Goldstein. A taj je problem Raukar tako obradio: zaključak o širenju Tomislavove vlasti na gradove bizantske Dalmacije, ističe autor, temelji se na dataciji u kratkom uvodu u zaključke splitskoga crkvenog sabora godine 925. Tekst uvoda, zajedno sa spisima splitskih crkvenih sabora i pismima pape Ivana X. koja su prethodila saboru iz 925. sačuvan je u rukopisu *Historia salonitana maior*. Spisi su jezično nepravilni, na nekim mjestima nejasni, tradicija im je nepoznata pa su zato bili uzaludni svi pokušaji točnijega tumačenja svih izričaja. "Unatoč tome, oni su sadržajno vjerodostojni pa se metodički utemeljenim čini izdvajanje dvaju ključnih podataka o Tomislavu iz datacije uvoda: da je on tada nosio naslov kralja i da je tada vladao Hrvatskom i Dalmacijom."

Vijesti Konstantina Porfirogeneta o vojnoj snazi Hrvatske bile su ili primane u cijelosti ili odbacivane. Raukar ispravno pristupa podacima i golemoj vojnoj snazi, konstatira da su kroničar-

ski veoma pretjerani, ali i to da se osnovni smisao te vijesti (vojna moć Tomislava) ipak izenađujuće poklapa s podacima i uspjesima nad Bugarima i Ugrima. On postavlja pitanje: Nije li Tomislavova vlast nad Dalmacijom bila plodom njegove izrasle snage i uspjeha u kontinentalnom zaleđu? I zaključuje da se prvo znatnije širenje Hrvatske u oba geopolitička smjera, prema Panonskoj ravnici i istočnojadranskim gradovima, zbiva u doba Tomislava i da je on treći vladar (nakon Trpimira i Branimira) koji se djelatno uključio u integracijske procese ranosrednjovjekovne Hrvatske.

Drugačije od nekih drugih povjesnika Raukar pristupa vladarskim ispravama iz XI. stoljeća. Neprijeporan je njegov zaključak da su Petar Krešimir IV. i Zvonimir nosili naslov "kralj Hrvatske i Dalmacije i da su vladali dalmatinskim gradovima". Na takav zaključak ne može utjecati činjenica da glavina njihovih isprava nije diplomatski izvorna, već i zbog toga što je pretežno sačuvana u prijepisima, uvrštenim u samostanske kartulare. Pri unošenju moglo je doći do diplomatskih izobličenja, ali i sadržajnih krivotvorina. "Uza sve to neki ključni zajednički elementi isprava XI. stoljeća izvan su dvojbe, napose vladarski naslovi što se u njima spominju." U vrelima XI. stoljeća kraljevi se ne nazivaju samo dužim naslovom "kralj Hrvatske i Dalmacije" nego i užim naslovom "kralj Hrvata". Trpimirovići nisu mogli postaviti svoje ljude na čelo bizantskih gradova niti uvesti u njihov recinkt hrvatske vojnike da bi za njih pobirali dio gradskih prihoda, ali je njihova vlast nad Dalmacijom u drugoj polovini XI. stoljeća bila ostvarena. Prema samostanskim kartularima i vladarskim naslovima u ispravama, takvu su razinu vlasti priznali i sami gradovi, jer ona za njih tada nije bila ni ograničavajuća ni opasna. Zato u vrelima iz toga vremena nema vijesti o sukobima između dalmatinskih gradova i Trpimirovića. Gradovi su mirno prihvaćali vlast hrvatskih kraljeva. Ona nije ugrožavala društvenu zasebnost gradova, a izražavala je njihove životne interese, prije svega nužnost mirnih odnosa sa zaleđem i komuniciranja ljudi.

Na izmaku ranoga srednjovjekovlja Hrvatska je konačno ugrađena u duhovno ustrojstvo europskoga Zapada. Utemeljenje samostana sv. Ivana u Biogradu nije označilo samo širenje benediktinske osnovice u Hrvatskoj, nego i stvaranje samostanskoga vlastelinstva i početke gospodarskoga rasta. Zvonimirova vazalska prisega papi Grguru VII. bijaše sa stajališta ključnih društvenih procesa u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj, međunarodna potvrda njegove vlasti izrečena od one društvene snage papinskoga Rima Grgura VII. koja je u europsko-jadranskom ustrojstvu jedina takvu potvrdu mogla iskazati. Zvonimir je s europskoga obzora osiguravao međunarodni identitet Hrvatske i svoj vladarski položaj. Političko širenje Hrvatske prema Jadranu u Zvonimirovu je razdoblju međunarodno potvrđeno kraljevim europskim vidokrugom.

Žigmundovim razdobljem Hrvatska je ušla u kasni srednji vijek, "epohu raščinjavanja". Naslućivanje opasnosti zbližavalo je komunalna društva. U listopadu 1372. neposredno nakon Ludovikove smrti Dubrovnik je predlagao Zadru sklapanje saveza. U uvjetima krize koja nastupa naglo slabi kontinentalna komponenta i dotadašnji oslonac gradova u njihovu zaleđu, a pad pod mletačku vlast postaje neizbježan za sve komune od Zadra do Splita. Mletačko osvajanje Dalmacije 1409-20. očituje se kao jak poremećaj kontinentalno-jadranske ravnoteže.

Dolazak Jagelovića, s pravom ističe Raukar, značio je konačni uzmak vladara pred temeljnim zahtjevom o nužnosti protuturskoga otpora. "Otpor turskom ugrožavanju nosila je sama Hrvatska u samozatajnom naporu njezinih ljudi." Tzv. krunidbenom zajednicom od 31. 7. 1490. Vladislav je potpuno ispunio očekivanja staleža. Odreкао se prava na samostalnu poreznu politiku. Obnovljeno je porezno ustrojstvo kako je postojalo za Žigmunda i Alberta. Kralj nije smio pozivati u rat izvan države. A i u njezinu okviru samo onda ako se kraljeva plaćenička vojska ne bi mogla oduprijeti neprijatelju. U svom opširnom i temeljitom izlaganju Raukar je jasno dokazao da je slabljenje kraljevske vlasti i oligarhijski uspon feudalaca jedan od temeljnih procesa u kasnosrednjovjekovnom ugarsko-hrvatskom društvu jedan od važnih činitelja onoga razvoja koji dovodi do katastrofe kod Mohača 1526. godine.

Govoreći o cetinskom izboru Raukar postavlja pitanje: Zašto su hrvatski staleži za kralja izabrali upravo Habsburgovca Ferdinanda? Kao odgovor navodi dvije činjenice: da je tom završnom činu prethodilo dugo doba habsburškoga prodora iz srednjoeuropskoga prostora prema jugu, i drugo "da je od kraja XV. stoljeća društveno ustrojstvo hrvatskih zemalja upravo onoliko slabilo pod teretom turskih ratova, koliko je na njihovim sjevernim granicama, napose nakon 1520, rastao utjecaj Habsburgovaca" (135). Suočeni s turskim pustošenjima i dinastičkom nedjelotvornošću Jagelovića, hrvatski feudinci postajali su sve samotnijima, njihovi posjedi ugroženijima. Takve okolnosti neizbježno su ih usmjeravale prema sve moćnijim Habsburgovcima. Na Saboru u Križevcima 25. 1. 1526. hrvatski i slavonski staleži razmatrali su "otkazivanje posluha kralju". Dinastički i upravni rasap hrvatskoga dijela zemalja krune svetoga Stjepana bio je potpun. Na Saboru u Cetinu 1. 1. 1527. Ferdinanda su za hrvatskog kralja izabrali hrvatski velikaši i plemići, a kraljevina Slavonija slijedila je primjer ugarskih staleža koji su izabrali Ivana Zapolju, a na saboru u Križevcima priznala Habsburgovca za kralja. Ferdinand je u načelu preuzeo obrambene obaveze, ali bez čvrstih odredaba o načinu njihova ostvarivanja. "Ta površnost", zaključuje Raukar, "može se objasniti samo tjeskobnom žurbom i osjećajem najveće ugroženosti u onih što su s hrvatske strane cetinski ugovor dogovarali." Ugroženost je rasla, a Ferdinandova pomoć je i dalje bila nedovoljna za otpor na granici. Na drugom su saboru staleži oštro prigovarali Ferdinandu zbog neizvršenih obveza, ali njihov razočarani otpor spram kraljeve ravnodušnosti nije ni nakon prosvjeda urodio plodom.

Razlaganje o ustrojstvu srednjovjekovnoga društva u poglavlju: DRUŠTVENE I GOSPODARSKE RAZINE, Raukar izlaže od njegove etnokulturne podjele. U tijeku srednjega vijeka hrvatski narod se uključuje u nekoliko etnokulturnih slojeva ili njihovih ivera. Onaj temeljni slavonski sloj bijaše srodan Hrvatima, dok različiti slojevi romanskoga stanovništava bijahu etnokulturno raznorodni. Narodnosni razvoj hrvatskih zemalja usmjeren je prema kroatizaciji slavenskih i nehrvatskih/slavenskih skupina, ali se pohrvaćivanje ne vrši u jednakim ritmovima u svim dijelovima hrvatskih zemalja. Od etničkoga supstrata što su ga Hrvati i Slaveni zatekli, romanski je sloj bio najvažniji brojnošću i trajnošću djelovanja u hrvatskom srednjovjekovlju. Jadranski Romani nosioci su urbanoga i društvenoga kontinuiteta. Opseg hrvatsko-romanskoga prožimanja ovisio je o geopolitičkim i etnografskim okolnostima. U osvit ranoga srednjeg vijeka Slaveni naseljuju znatne dijelove istarskoga poluotoka i na njemu stvaraju prostor slojevitih dodira s autohtonim romanskim stanovništvom. Srednjovjekovni grad na istarskoj obali bio je prostorom romanskoga etnodruštvenog sloja, dok je slavensko/hrvatski etnos obilježavao seosko zaleđe kontinentalne Istre. Nazočnost Hrvata u istarskim komunama bila je brojčano skromna i nije mogla utjecati na njihovo romansko obilježje. Rast hrvatskoga etnosa u Istri otežavali su romanska nadmoć na obali, politički utjecaj Venecije, njemačko-carski kasnije habsburški prodor sa sjevera.

Brodogradilišta su, napose ona što su nakon 1409. bila uključena u opseg Mletačke republike, zaostajala za najrazvijenijim jadranskim-mediteranskim brodogradilištima. Njima su se u XVI. st. približavala samo ona u Dubrovniku veličinom sagrađenih brodova te tehnološkom razinom ili brojem majstora. Dalmatinska su brodogradilišta u vrstama brodova, njihovim konstruktivnim i plovidbenim značajkama bili na razini proizvodne vještine u drugim brodograđevnim središtima na Sredozemlju, zaključuje Raukar.

U temi Društvena zajednica objašnjava se da je gradska ili seoska zajednica bila temelj udruživanja ljudi u srednjovjekovlju.

U Slavoniji je djelovanje kraljevske vlasti u razvijenom i kasnom srednjem vijeku bilo veoma važno. Arpadovići u XIII. st., Anžuvinci u XIV. st., podupiru stvaranje mreže slobodnih gradova. Raukar ističe da su položaj slobodnoga grada i izravnu ovisnost o kraljevskoj vlasti, neki gradovi uspjeli zadržati samo kraće vrijeme. Nagovještaj društvene krize izražen na prijelomu XIV. i XV. st., naglim padom vladarske djelotvornosti veoma djeluje na razvoj Gradeca.

Govori se o feudalcima koji su upravljali Gradecom do polovine XV. st., a tek je pogibija Ulrika II. Celjskog prekinula dugu epohu izravne feudalne prevlasti.

Seoska zajednica hrvatskoga srednjovjekovlja bila je najčešće dijelom vlasteoskoga posjeda, crkvenog vlastelinstva ili gradskoga distrikta. Venecija okuplja više seoskih zajednica u tzv. lige prepuštajući im održavanje reda na tom području. Statute ili zakone sastavljaju samo društvene zajednice na istočnom Jadranu a ne sastavljaju ih kraljevski gradovi u Slavoniji. To je temeljna razlika između gradskih zajednica na istočnom Jadranu i onih u Međurječju.

U epohi sveopćega društvenog sazrijevanja i žudnje za staleškom kristalizacijom što je u XIV st. obilježila hrvatski prostor, predstavnici hrvatskih plemena stječu društvenu pripadnost nižemu plemstvu. Da je osnovicom takva razvoja bio patrimonijalni zemljišni posjed, pokazuje primjer plemena Prkalj. Unutar šire osnovice hrvatskih plemena, oblikovala se u približno istom razdoblju uža staleška zajednica, plemstvo dvanaest plemena kraljevine Hrvatske. Autor opširno analizira zašto je hrvatska historiografija postanak hrvatskoga plemstva vezivala uz zbivanja u 1102. godini i uz "pripovjednu tradiciju što je bilježi sastavak, poznat pod imenom Qualiter". Obrazlažući svoja mišljenja o tim problemima on pripočeva nova rješenja, uz ostalo "da je takvim navedenim shvaćanjima historiografije o postanku hrvatskog plemstva, zanemarena zakonitost društvenoga razvoja i činjenica da ne samo što ni jedan izvor ne upućuje na postojanje nižega plemstva u Hrvatskoj prije sredine XIV. st., nego da prije toga vremena staleškoga oblikovanja u Hrvatskoj nije moglo biti".

Slojevita mijena zapadnih i istočnih utjecaja obilježavala je i druga područja društvenoga razvoja. Glagoljica, plod ćirilometodske svjetlosti, traje u Hrvatskoj jedno puno stoljeće. Trajanje ćirilice bilo je nešto kraće, ali ona je na dijelu Hrvatske u specifičnom obliku bosančice bila u upotrebi do početka XIX. stoljeća. Četrnaesto stoljeće bilo je razdobljem temeljitih komunikacijskih promjena. U sferi hrvatske pismenosti nastaju prvi latinički tekstovi na hrvatskom jeziku.

Prema hrvatskoj etnodruštvenoj i političkoj jezgri "rubna područja" hrvatskoga srednjovjekovlja mogu se svrstati u tri skupine, a u njihovu razvoju uočiti tri modela prostornog gibanja. U prvoj su skupini oni dijelovi hrvatskoga prostora koji su se u srednjem vijeku u dugim procesima uključivali u hrvatski prostor i napokon postali fundamentalno važnom sastavnicom. U drugoj su skupini bili dijelovi koji su se izdvajali iz političkoga opsega hrvatskoga kraljevstva i ulazili u okvir okolnih društava. To su kontinentalni i središnji dijelovi Hrvatske na koje od XII. do XIV. stoljeća svoje zapadne i jugozapadne dijelove širi Bosna, a u trećoj su skupini bili dijelovi koji do kraja srednjega vijeka nisu uopće bili uključeni u politički opseg kraljevstva - Istra. Srednjovjekovnu Duklju Raukar ne ubraja u "rubna područja", ali kao bitnu činjenicu iznosi da su do kraja srednjega vijeka zadržavali narodnosne, političke, intelektualne veze s hrvatskim matičnim prostorom.

Istra je, samo jednim dijelom od Brseča do Rječine, i to u početnom razdoblju srednjega vijeka (do početka XII. st.) pripadala hrvatskom kraljevstvu. Glavnina njezina prostora razvijala se izvan granica hrvatskoga političkog prostora, ali je hrvatski etnodruštveni krug iskazivao razvojnu otpornost u tijeku čitava srednjovjekovlja. Svjedočanstvo te otpornosti bilo je glagoljsko stvaralaštvo. Najvažniji spomenik Istarski razvod iskazuje dodir kulture i složenost društvenoga ustrojstva u Istri. Latinski i njemački tekst Razvoda piše se za tri feudalne vlasti u Istri a na hrvatskom jeziku sastavlja se za općinu. Seoska općinska organizacija se etnokulturno i tipološki suprotstavlja pojasu gradskih komuna na sjevernoj i zapadnoj obali poluotoka. Neobično je važan Raukarov zaključak da su hrvatski jezik i glagoljica, seoska općina i njezino ustrojstvo "znakovi identiteta hrvatskoga naroda u Istri, izraz njegove otpornosti na geopolitički osjetljivom i spram čvrste istroromanske osnovice nepogodnom istarskom tlu". Seoska glagoljaška Istra tu ulogu vrši i u kasnom srednjem vijeku u epohi društvenih poremećaja.

Njegujući brižno gospodarske i društvene veze sa zaleđem, Dubrovnik je nastojao da to komunikacijski blisko, razvojno nezaobilazno balkansko zaleđe, ostane što dalje od njegove

političke samostalnosti i duhovne zasebnosti. Do propasti Republike 1808. g. Dubrovnik nikada nije priznavao izravnu političku vlast ni jednoga vladara zaleda niti je ikada bio sastavnim dijelom neke države toga zaleda. Kada je u epohi sve jačega društvenog rasta u XIV. stoljeću vlast Signorije postala ograničavajućom, Dubrovnik je 1358. g., prvi put prihvatio vrhovnu vlast jednoga kontinentalnoga vladara, vlast kralja iz Panonije koji je u tom času ostvario prostornu i političku integraciju hrvatskoga kraljevstava. U epohi jačega turskoga pritiska u XV. stoljeću, vlast budinskoga vladara bila je Dubrovniku stanovitim osloncem i on ju je priznavao do propasti srednjovjekovne ugarsko-hrvatske države godine 1526.

Rani ćirilometodski spisi uopće ne spominju Hrvate, ali sadrže neodređene nagovještaje o djelovanju svete Braće na dalmatinskoj obali. Prve vijesti o glagoljanju na hrvatskom prostoru sadrže dva pisma pape Ivana X. napisana uoči održavanja Splitskoga crkvenog sabora 925. godine. U času kada Ivan X. piše pisma glagoljalo se na području biskupija bizantske Dalmacije i papa upozorava na neprimjerenost slavenske službe Božje u oba pisma. U svemu drugome sadržaj papinih pisama je maglovit. Teškoće nastaju, ističe Raukar, kada se pokuša točnije odrediti prostor na kojem se godine 925. glagoljalo, na području kojih biskupija se glagoljalo, te na koji se prostor odnose nazivi "zemlja Slavena" i "vladavina Slavena". Nešto se sigurnije mogu odrediti područja dalmatinskih biskupija, na kojima se širi "Metodijeva nauka". To je najvjerojatnije bio onaj dio bizantske Dalmacije do kojega je potkraj IX. st. bila najranije doprla ćirilo-metodska riječ, dakle kvarnersko otočje. Možda bi glagoljanje u sredini prve polovine X. st. valjalo tražiti na rubnim dijelovima "vladavine Slavena" gdje je od XI. st. bilo glavno područje hrvatskoga glagoljaštva, ne samo na bizantskom kvarnerskom otočju nego i na susjednoj hrvatskoj obali, na hrvatskom državnom području, zaključuje Raukar.

Potkraj XII. st. ćirilica je zasvjedočena na otoku Braču (Povaljski prag); tako je na hrvatskom području stvorena i zona ćirilske pismenosti. Zajedno s ćirilicom od Duklje do Huma i Bosne činila je zapadnoćirilsko područje koje se grafijski i jezično razlikovalo od ćirilice na istočnom, pravoslavnom području. Dok se tip ćirilske minuskule potpuno ugasio, plodno je djelovao na razvoj brzopisa u Bosni ili tzv. bosančice. To se pismo odlikovalo morfološkom, grafijskom i jezičnom jednostavnošću. Te su je značajke jasno dijelile i razlikovale od ćirilskoga pisma na istočnoppravoslavnom području. Upravo je ta ćirilica zapadnoga tipa od XII. st. postala sastavnim dijelom hrvatske pismenosti, zaključuje autor.

Sva duhovnost hrvatskoga srednjovjekovlja, "njezin spoznajni i osjećajni raspon između grijeha i spasenja, što ga slijedimo u trajanju od Višeslavove krstionice, preko romaničke skulpture do kasnosrednjovjekovne književnosti, bila je na njegovu izmaku usredotočena u djelu Marka Marulića". Marulić je najmanje teolog a najviše umjetnik i kršćanski pisac. On želi snagom riječi djelovati na osjećaj i dušu kršćanskoga čitatelja. Marulićeva usredotočenost na osobni svijet pojedinca iznimna je u misaonom razdoblju hrvatskoga kasnoga srednjovjekovlja. Marulićeva moralno-poučna djela nastoje ispuniti vrlinama duhovni svijet pojedinca, usmjeriti ga putem kreposti. U Evanđelistaru on trijezno ističe činjenicu da "smrt izjednačava plemenita čovjeka s prostim, slobodna s robom, bogata sa siromahom, radišna s lijenim, učena s neukim, mudra s glupim, konačno kralja s običnim građaninom". Maruliću je na umu etička pouka: što koristi bogatstvo ako se zanemare kreposti? Znak Marulićeva humaniteta je postavljanje pojedinca i njegova duhovnog dobra u središte moralnoga sustava. Žudjeti za pobjedom etičnosti u mikrokozmu svakoga pojedinca, "ulagati u taj cilj svu svoju misaonu snagu, znači voljeti čovjeka, smatrati ga bliskim i jednako važnim". U tom se gledištu zrcali Marulićeva pripadnost humanističkim nastojanjima što se u duhovnom razvoju europskoga Zapada pojavljuje od učenja Franje Asiškoga.

Za Marulića je, ističe Raukar, i neuspjeh otporu osvajanjima Osmanlija samo posljedica nedostatka vrline. Dok Turci napreduju, kršćanski se narodi uzajamno bore i ubijaju. Marulić

smatra da bi njihov broj, da nisu bili žrtve mržnje i "ohladnjele ljubavi" bio dovoljan za protjerivanje Turaka iz Europe i Azije. Po tome Marulić se ne zalaže samo za pojedinca, nego i za dobrobit zajednice.

Ovaj prikaz Marulića u sintezi: HRVATSKO SREDNJOVJEKOVLJE ... očito pokazuje s koliko poznavanja i erudicije Raukar uklapa i vrednuje u povijesnom izlaganju ličnost velikoga hrvatskoga mislioca i pjesnika Marka Marulića. To su odlike i ostalih njegovih tekstova o književnosti i umjetnosti.

Turske provale prema istočnojadranskim gradovima od kraja 60-ih godina XV. st. otežavaju njihovu trgovinu sa zaleđem. Kvantitativna krivulja zadarske tridesetine, ističe Raukar, egzaktno ocrtava utjecaj turskih ratova na gradsku trgovinu. Zadarski primjer uglavnom se može protegnuti na sve obalne gradove pod mletačkom vlašću do Splita.

Dubrovnik je izbjegao izravni pritisak Venecije. Grad je uspio priznavanjem vrhovne vlasti sultana i plaćanjem tributa sačuvati samostalnost i prema Osmanskom carstvu. Venecija koja je Jadran smatrala vlastitim zaljevom u prvoj polovini XV. stoljeća nametnula je u svojim jadranskim lukama tranzitne carine kako bi onemogućila dubrovačku trgovinu suknom. Takvi pokušaji nisu zaustavili društveni i gospodarski rast Dubrovnika niti su mogli ukloniti geoprivredne prednosti Dubrovnika. Nakon 1458. g., sultan se zadovoljavao plaćanjem harača, smatrajući prometnu ulogu Dubrovnika probitačnom i Osmanskom carstvu. O društvenom ustroju Dubrovnika u XV. i XVI. st. svjedoči i razvoj brodarstva. Dubrovnik je svojim brodovljem u XVI. st. postao mediteranskom silom. Iako je gospodarski razvoj obalnih komuna od Zadra do Splita bio prigušen, ipak se u njima i u najtežim okolnostima proizvodilo i trgovalo. Središnji kontinentalni dio hrvatskoga prostora zahvaćen depopulacijom i doseljavanjem novoga stanovništva dijelom pretvoren u ratište, gospodarski je zaostajao za istočnojadranskim pojasom. Stabilnost zemljišne proizvodnje i trgovine u epohi turskih ratova pokazivao je samo zaštićeni dio Slavonije, komunikacijski usmjeren prema sjevernom Jadranu i srednjoj Europi, zaključuje Raukar.

U cjelini umjetničkoga stvaralaštva između 1450. i 1550. g. zrelost duha najjače se iskazala u pjesništvu. U času rascvata u spomenutim godinama ono ima dva stvaralačka sloja, na hrvatskom i na latinskom jeziku.

Pjesništvo na hrvatskom jeziku nasuprot onom na latinskom jeziku, dopire do renesansne zrelosti nešto kasnije, oko 1550. kad stvaraju dubrovački petrarkisti Đore Držić i Šiško Menčetić, a u Splitu Marko Marulić. Oni slijede opće obrasce renesansnoga pjesništva.

Živjeti u dalmatinskim gradovima, značilo je bivati u neposrednoj blizini pustošena područja, što je djelovalo i na doživljaje pjesnika. To pokazuje pjesničko djelo Marka Marulića. Njegova Molitva suprotiva Turkom morala je nastati u času kad je turski pritisak na istočnojadranski pojas postao toliko jak da se Maruliću Božja pomoć činila jedinom preostalim uporištem opstanka, zaključuje Raukar. Marulić piše 1522. znamenito pismo papi Hadrijanu VI., upravo u času kad su Turci započeli osvajati tvrde gradove u Hrvatskoj. On se oko 1520. vraća davno napisanoj Juditi pa je godinu kasnije objavljuje u Veneciji. Tim činom pjesnik je pokazao koliko je misaono udaljen od pjesničke igre svojih petrarkističkih suvremenika. Njegovo pjesništvo bilo je u samoj srži društvene zbilje. Zato je Judita, zaključuje autor, "i s pjesničkoga i društvenoga motrišta fundamentalno djelo hrvatskoga stvaralaštva u prvoj četvrtini XVI. stoljeća".

Dramsko djelo Marina Držića nastalo je između 1548. i 1558. godine. Držićeve komedije o ljudskoj svakodnevicu i zabavljanje gledatelja teško je zamisliti u gotovo opsjednutom Splitu "upravo onako kako bi bilo nemoguće pod njegove zidine smjestiti trodnevni razgovor s ribarima". Stvaralaštvom književnika bijahu priljubljeni Hvar sa Splitom, Split sa Šibenikom, Split s Kotorom, Zadar sa Splitom. U sredini XVI. st. prostor komuniciranja proširio se prema Dubrovniku, a nositelji osobnih veza s Dubrovnikom bijahu hvarski renesansni pisci. U sredini XVI. st. Dubrovnik je stekao najistaknutije mjesto u mreži misaonih veza koje su, ističe Raukar, "ute-me-

ljene na spoznaji o društvenoj jednakosti i duhovnoj srodnosti, spajale gradske zajednice na istočnom Jadranu od Kotora do Zadra. Doživljaj duhovne srodnosti u krugovima hrvatskih renesansnih književnika usredotočio se u samoj osnovici njihova stvaralaštava - u zajedništvu jezika. Autor govori kako taj jezik nazivaju Lucić, Marulić, Zoranić, Vetranović, Zlatarić.

Lateranski koncil (1512-1517) bio je povoljna prilika da se još jednom Zapad upozori na tursku opasnost kojoj su bili izvrgnute Dalmacija i Hrvatska. Prvi je to učinio splitski nadbiskup Bernard Zane a pridružio mu se modruški biskup Šimun Kožičić Benja. I nakon zaključenja koncila hrvatski uglednici dolazili su u Rim a oko 1520. protuturski govori i pisma bivaju češćima.

Turci nisu ugrožavali samo Hrvatsku i dalmatinske gradove, nego i svu kršćansku zajednicu. Zato su tražili pomoć od pape smatrajući je njegovom obvezom. Njemački društveni prostor (Carstvo i Habsburgovci) bili su trećim uporištem od kojega je Hrvatska na prijelomu XV. i XVI. stoljeća očekivala protutursku potporu. S najviše ustrajnosti među hrvatskim uglednicima obraćao se 1518. Nijemcima Trogirinanin Franjo Andreis (Trankvil Andronik) na njemačkom državnom saboru i pred carem Maksimilijanom, te 1541. u Beču govorom Nijemcima o poduzimanju rata protiv Turaka. Ti stilistički bujni i retorički vješti govori suprotni su govorima dvojice Frankapana (napose Bernardinov iz 1522. godine). Bernardinov sin Krsto u govoru pred papom Hadrijanom VI. isticao je 1523. da je njegov otac govorio na državnom saboru u Nürnbergu i da su "savjetnici svetoga carstva obećali zaštitu i pomoć, ali obećanja nisu imala uspjeha". I konačno Raukar zaključuje: "dok su na budimskom dvoru 1492. samo vještinom pravnih izričaja mogli izboriti ravnopravnost s ugarskim dijelom zemalja krune Sv. Stjepana, dotle je Hrvatska u svakodnevnom djelovanju protuturskih govornika uistinu bila samostalnim kraljevstvom". Samosvjesno pismo hrvatskih staleža na saboru u Cetinu 28. 4. 1527., njihov izričaj da nijedan vladar nije silom zavladao Hrvatskom i da su oni slobodnom voljom, a ne pokoreni ulazili u dinastičke zajednice, svjedočili su o temeljitoj preobrazbi društvene svijesti.

* * *

U svojoj sintezi hrvatske povijesti srednjega vijeka Raukar je opisao i objasnio svu složenost i suprotnost te povijesti. Nakon dugogodišnjih istraživanja u arhivima i objavljivanja brojnih zapaženih rasprava, uzornoga poznavanja svih relevantnih izvora i literature, profesor Tomislav Raukar izložio je u svojoj sintezi: HRVATSKO SREDNJOVJEKOVLJE, prostor, ljudi i ideje, originalni prikaz hrvatske povijesti od razdoblja ranoga do kasnoga srednjeg vijeka koji je, odgovorno smatram, najveći napredak hrvatske medijevistike u posljednjih pola stoljeća. U knjizi je hrvatsko srednjovjekovlje protumačeno kao epoha koja svojim bitnim egzistencijalnim značajkama zrači i do danas i koja se životnošću pojava proteže do naše suvremenosti.

Izlažući veoma detaljno Raukarov tekst upozorio sam da je polazište njegova istraživanja utvrđivanje tipova društva na hrvatskom području u srednjem vijeku, analiza njihovih posebnosti i njihovo postavljanje u uzajamno-komparativne odnose. U pojedinim kronološkim slojevima teksta u svojim poglavljima on je obradio čitav pojas komunalnih društava na istočnoj obali Jadrana od Istre do Dubrovnika, ocrtao je njihove srodnosti i suprotnosti, te sličnosti ali i razlike u dinamici njihovih povijesnih usmjerenja, protumačio uzročnosti i gibanja njihovih zastoja i kriza, uspona i rasta. Profesor Raukar je dokumentirano pokazao ne samo kako je bilo nego i zašto je razvoj bio upravo takav, te kako je takav razvoj djelovao na cjelinu hrvatske povijesti.

Profesor Raukar je, također, razvoj i značajke komunalnih društava na Jadranu veoma uspješno usporedio s razvojem društva na širokom kontinentalnom području, u srednjovjekovnoj Hrvatskoj i Slavoniji. Cilj njegova izlaganja bila je, dakle, društvena komparativnost i određivanje složenoga procesa društvenih promjena kroz stoljeća srednjega vijeka. Tekst ove odlične sinteze prati hrvatsko srednjovjekovno društvo u cjelini njegova razvoja u svim pojavama srod-

nosti i suprotnosti, s dinamičnim sinkronostima i asinkronostima, u sporom dugostoljetnom i ustrajnom oblikovanju njegovih razvojnih struktura. To je ujedno i sinteza hrvatske povijesti kakvu još do sada nismo imali, koja će novim sagledavanjem svih razvojnih pojava i pogledima o prostornoj cjelovitosti hrvatskih zemalja biti dragocjen poticaj za rad i istraživanje novih povijesnih generacija stručnjaka povjesnika.

Ivan Kampuš

J U B I L A R N I
H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

posvećen je

prof. dr. Jaroslavu ŠIDAKU,

*njegovu osnivaču i glavnom uredniku
(1948 – 1985)*

IZDAVAČ: Društvo za hrvatsku povjesnicu

REDAKCIJSKI ODBOR

Mirjana GROSS

Ivan KAMPUŠ

Ivica PRLENDER

Tomislav RAUKAR

Petar STRČIĆ

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Ivan KAMPUŠ

LEKTOR

Branko ERDELJAC

Adresa uredništva:

Društvo za hrvatsku povjesnicu

Zagreb, Odsjek za povijest, Filozofski fakultet

Ul. Ivana Lučića 3

Cijena ovog broja iznosi 200 kuna

Izdanje časopisa sufinancira

Ministarstvo znanosti i tehnologije Republike Hrvatske

Mišljenjem Ministarstva kulture Republike Hrvatske br. 532-03-1/7-94-01 i 5320317-96-01
od 18. XI. 1994. i 1. III. 1996. časopis je oslobođen plaćanja poreza na promet.

Slog i prijelom na kompjutoru: DENONA, Garićgradska 6 – Zagreb

Tisak: KRATIS, Vrapčanska 15 – Zagreb, prosinac 1997.